

SZEMLE

POLSKIE MITY POLITYCZNE XIX I XX WIEKU SZERK.: WOJCIECH WRZESIŃSKI

(Lengyel politikai mítoszok a 19. és 20. században)

Wrocław, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994.

A Wojciech Wrzesiński szerkesztésében megjelent könyv a *Polska myśl polityczna XIX i XX wieku* sorozat kilencedik köteteként jelent meg, és sorra veszi mindazokat a mítoszokat (és részben sztereotíp elképzeléseket), melyek a maguk idején kiemelkedő szerepet játszottak a közgondolkodásban, vagy akár a mai lengyel öntudat szerves részét képezik.

Wojciech Wrzesiński a kötetet bevezető tanulmányában a 19. és 20. századi lengyel politikai mitológiát vizsgálja meg. Munkája legelején utal a mítoszok összetettségére és fontosságára: a mítosz az emberi tudat szintjén létezik, ezért nehéz azokat vizsgálni, ugyanakkor könnyű megfogni, hiszen mindennapjainkban lépten-nyomon elkísérnek (néha kísértenek) minket. A mítosz emellett fontos kultúra- és tudatformáló erővel bír, mert – ahogy a szerző írja – *“biztosította a nemzedékek közötti kapcsolatot”*. Ebből a szerepből adódik, hogy a mítosz nemcsak állítás, statikus tény, hanem egyben folyamat is, amely vallási, ideológiai, társadalmi képzetek születésétől és formálódásától elválaszthatatlan. A történésznek nemcsak a mítosz születésének gyökereig kell eljutnia, hanem vizsgálnia kell az adott közösség tudatára és mentalitására gyakorolt hatását. A mítoszoknak fontos szerep jut a nemzeti és regionális közösségek formálásában, azok politikai szervezeteinek kialakításában. A mítoszteremtésnek van múltat aktualizáló jellege is, mikor a múlttól alkotott vélemény a jelen közegében nyer teret. A történelmi folyamatok mítoszosodása a történelem ideológiává való átalakulása során valósul meg. A mítoszok segítségével sok esetben az adott folyamatban részt vevők számára az események jobban érthetőkké és értelmezhetővé válnak.

Ismerve a lengyel történelmet: a mítoszok különösen akkor keletkeznek, mikor az érzelmek felülkerekednek a valóság racionális látásán. Számos példát tudunk felhozni annak bizonyítására, hogy a lengyel mítoszok a *“szívek megerősítésére”* szolgáltak, fontos nemzetnevelő, hazafias érzésekre sarkalló eszközökké váltak a saját államiságot nélkülözni kényszerülő lengyelek számára. A szerző megállapítja, hogy a politikai mítoszok sokszínűsége és jelentősége a politikai szervezetek különféleségével van összefüggésben. Ezek a mítoszok választ jelentenek a különféle ideológiákra, politikai irányzatokra. A gyerekcipőben járó lengyelországi mítoszkutatás számára elsősorú feladatot jelent a módszertani kérdések tisztázása.

Grzerorz Markiewicz *“Bevezető megjegyzések a történelmi mítoszok fogalmáról”* című tanulmányában megkülönbözteti a mítoszokat a legendáktól, közvélekedésektől, mert az előbbi konkrét hely- és időkoordinátában található történelmi eseményekhez kapcsolódik és a hiten alapszik, így nem lehet verifikálni. A szerző szerint a mítosz nemcsak a múltbeli eseményekhez kapcsolódhat, hiszen a jelenkorhoz kapcsolódó vagy a jövőre vonatkozó egyéni, illetve közösségi tudatban levő elképzelések is léteznek (pl. a lengyelek esetében az üvegházak mítosza, vagy Lengyelország mint második Japán), és a múltra visszatekintve ezek az elképzelések mitológiai tartalommal töltődtek fel. A történelmi mítoszt nem kell a mítoszok külön kategóriájába sorolni, hanem a történelmi valóságban elfoglalt helyét szükséges elemezni, s ilyen módon a történelmi mítosz nem kizárólag a múlt magyarázata lesz, hanem a jelené és a jövőé is, ha a múlt hatással van a jelenre és a jövőre. Javasolja, hogy a mítoszt olyan történelmi tényként kezeljék a kutatók, mely összefügg az ember társadalmi és pszichikai tevékenységével. Ha így viszonyunk a mítoszhoz, akkor sokkal megfoghatóbb, kutathatóbb lesz számunkra.

Markiewicz hivatkozik Jan Adamusra, aki szerint sokkal jobb lenne a történettudományak, ha a történészek és a kutatók nem foglalkoznának mítoszteremtéssel, távol tartanák magukat ettől, és kritikusan viszonyulnának az ilyen jellegű tevékenységhez. Az ilyen nemzet sokáig nem rendelkezett önálló államisággal, és a lengyel történészek hosszú ideig nemzeti kötelességüknek érezték, hogy mítoszokat alkossanak és ápolják azokat. Tudjuk, nem ez a történész feladata, hiszen ennek negatív hatása megmutatkozott a történetírásban, dogmatizmussal fertőzve meg azt.

Jacek Kolbuszewski *“Az irodalom szerepe a 19. és 20. századi lengyel politikai mítoszok teremtésében”* című tanulmányában megállapítja: a mítosz irodalmi kifejeződése vagy az adott szerző tudatos alkotói tevékenységének az eredménye, vagy pedig olyan olvasói értelmezés, amely végül mítosszá vált. A 19. és 20. századi lengyel irodalom garmadával tud felmutatni mitikus vagy mitologizáló világszemlélettel született alkotásokat. Két különböző példa erre a galíciai általános iskolai olvasókönyvek példája, ezek a tankönyvek tendenciózus módszerrel mutatták be a jó osztrák császárt, a Habsburg-dinasztiát, magát az országot, sőt Mária Terézia ábrázolásakor még hagiografikus elemeket is fellelhetünk, mert ő volt – a tankönyv alkotói törekvéseknek megfelelően – a keresztény erény megtestesítője. Mindehhez a dinasztia illetően bemutatása mellett Ausztriát mint a létező Árkádiát mutatták be. Ezek a mítoszok teljesítették a nekik szánt feladatot: egyesítették – legalábbis a dinasztiaíhóz való hűség tekintetében – Galícia különböző nemzetiségű tagjait. A

terület minden lakója ezekből a mítoszokból más-más minőségű és mennyiségű szeletet kapott a hatalom intézményeitől. A tankönyvek vizsgálata kimutatta, hogy a dinasztia mítosza, említésének gyakorisága tekintetében közvetlenül a második helyen található Isten, a szentek és az egyház után. Ugyanakkor a szimbolikus nyelvhasználat segíthette a lengyel hazafias nevelést, mert számos lengyel nemzeti mítoszt tudott ilyen módon becsempészni a tankönyvekbe, és életben tartotta a lengyel államiságban reménykedők szellemi kapcsolatát a többi felosztott területtel. Meg kell jegyezni: ebben az esetben a mítoszok terjesztésével és nem teremtésével van dolgunk, és ez integráli szerepet játszhatott a közösség életében.

A romantika korában lengyel földön – az állami szervezet hiányában – a nemzeti és mitológiai elképzelések leghatásosabb kifejező eszköze. Számos ekkor született mítosz szélesebb körben terjedt el. Ilyen például a romantika azon elképzelése, hogy átvette a hatalmat a "lelkek fölött", mivel vagy nem voltak a nemzetnek vezetői, vagy azok nem feleltek meg a feladatnak, mint a novemberi felkelés idején, így a költőkre hárult a küldetés, hogy a nemzeti történések prófétái magyarázatával magukra vállalják a vezetést. A lengyel, mint ahogy egy francia szerző, Beauvois megállapította, "a legromantikusabb nemzet a világon", így érthető, hogy mítoszainak száma is meghaladja a többi nemzet mítoszainak számát. A romantika legfontosabb mítoszait kiváló költők, írók alkották meg a lengyel irodalom kimagaslóan legfőbb műveiben, legyen elég utalni Mickiewicz, Słowacki és Krasiński nevére és munkásságára. Az ő alkotásaik vagy teljesen kiforrott mítoszokat, vagy mitológiai alakokat ajándékoztak a nemzet panteonjába, vagy egyszerűen csak megalkottak egy mítoszkezdeményt, mely a későbbiek során nyerte el egyediségét. Meg kell említeni e mítoszok sorában azt az elterjedt elképzelést, miszerint Lengyelország a népek Krisztusa, és így egyfajta küldetésadata van az elnyomott lengyeleknek. A romantika irodalma egészen az 1860-as esztendőig mítoszteremtő funkciót is betöltött (ld. az állampaláttal, a múlt idealizálásával és heroizálásával, személyes példaképek megalkotásával kapcsolatos mítoszok), később csökkent az irodalom mítoszteremtő ereje, és az idő múlásával a mítoszok sztereotípiákká váltak.

Waldemar Okon "A 19. századi történeti festészet és a nemzeti mítoszok" című tanulmányában megállapítja, hogy a lengyel történeti festészet számára a forrás és az ihletadó leggyakrabban a romantikus vagy romantika utáni irodalom volt. A 19. századi festők számára az elsőrangú téma a régi hadi győzelmek bemutatása volt, itt olyan alakok kerültek a vászonra, mint Balthus István, Stefan Czarniecki, Sobieski János, Tadeusz Kościuszko. A festészetben a történelem gyakran száraz, sokszor ellenőrizhetetlen állításokon alapuló leírásával szemben a történelmi alakok életre kelnek. Csak azoknak a történéseknek sikerült a festőművészek forrásául szolgálni, akik erős érzelmi töltéssel viszonyultak a nemzet múltjához (pl. Szajnoch, Szujski). Ezekből a művekből táplálkozott a legnagyobb lengyel történeti festő, Jan Matejko munkássága is.

A romantika költészetének a helyét a 19. század második felében a festészet vette át, hiszen az 1863-as felkelés nagy megjelenítője nem dalköltő volt, hanem festő és grafikus, nevezetesen Artur Grottger. A felosztott területeken működő cenzúra nem tette lehetővé a nemzeti ihletű írásos anyagok terjesztését, az újfajta kommunikációs mód a festészetet hozta előtérbe. Kik is keltek életre a vásznon: a bari konföderáció harcosai, huszárok, a már említett személyiségek, Czestochowa védője, Kordecki atya, Łokietek Ulászló, Zsigmond Ágost és Barbara Radziwiłłówna, Kopernikus, Hedvig királynő, Jan Kochanowski, a reneszánsz költőfejedeleme. Ebből a felsorolásból is láthatjuk, hogy a lengyel festőknek újból és újból bizonyítaniuk kellett a lengyelek harcias természetét és rendíthetlenségüket a hit és a haza védelmében.

Roman Vapiński "A régi Köztársaság mítosza a felosztások idején" című tanulmányában rámutatott arra, hogy az 1918 után megszületett lengyel állam a régi soknemzetiségű Rzeczpospolita jogutódjának tartotta magát. Ebben az esetben a régi nemesi köztársaság mint "szellemi szülőháza" játszik szerepet, ebből sok lengyel gondolkodó azt a következtetést vonta le, hogy a második köztársaság az elsőnek földrajzi értelemben is örököse, így föderáció vagy inkorporáció segítségével a régi határokat kell helyreállítani. A közgondolkodásban meggyökeresedett felfogás okait a szerző a lublini uniótól kezdődő folyamatokban látja, melynek során a litván nemesség ellengyelesedett. A tendenciát a nyomtatás széles körű elterjedése csak felgyorsította. Valószínűnek látszik, hogy a lengyelek viszonya az országban élő nemzetiiségek irányában már a felosztások előtt kialakult.

A 19. század elején, a napóleoni háborúk idején erősen élt a köztudatban a régi Rzeczpospolita. Ezzel magyarázhatjuk, hogy Joachim Lelewel 1829-ben megjelent "Lengyelország történeté"-ben a Balthus István uralkodása alatti ország térképén nem látjuk a határvonalat a Korona és a Litván Nagyfejedelemség között. A korabeli publicisztikában előkerülő fogalmak, mint a "felosztás előtti Lengyelország", "lengyel Rzeczpospolita" és "Lengyelország" (helytelen elnevezéssel ugyan) ugyanazt takarták. Így válik értelmezhetővé az a kijelentés, hogy Lengyelországot osztották fel, nem a nemesi köztársaságot, s Litvánia és Rus tagja volt ugyan az államnak, de a lengyel államnak.

A Lengyel Szocialista Párt a megalakulásától kezdve célként tűzte ki "Litvánia és Rus felszabadítását" egy önkéntesen vállalt föderáció formájában. A régi Rzeczpospolítáról szóló mítosz nagysága megmutatkozott a függetlenségi harcokban, amikor a lengyel katonák az eddig csak az irodalomból ismert

tájakért harcoltak. Meg kell jegyezni, hogy a mítosz utóélete a mai történetírásban is kitapintható, mert sokszor olvashatunk Lengyelország felosztásairól és nem a nemesi köztársaságeről.

Daniel Beauvois francia tudós "A keleti Végek mítosza, avagy hogyan kellene ennek véget vetni" című tanulmánya elején leszögezi, hogy nem szereti a Végek (Kresy) kifejezést, mert az mint a lengyel állam keleti része csak lengyel lehet, és a fogalom használója figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy az itt élők számára (litvánok, ukránok, beloruszok) ez a perifériával való azonosítást jelenti. A lengyel irodalom számos alkotójának (Mickiewicz, Miłosz) műveiben a Végek mint egy idilli terület jelentkeznek. A szerző szerint a kérdés lengyelközpontúságában van minden félreértés és konfliktus gyökere: az említett írók alig veszik észre a közöttük élő más nemzetiségű embereket. Rosszabb esetben ez a fajta polonocentrizmus szélsőségekbe megy át, amikor például arról olvasunk, hogy a litván nyelv csak egy "nyelvjárás" vagy a "20. század kitalációja", a "lengyeliség elleni összeesküvés", amelynek a létezését a lengyel katolikus klérus figyelmenlenségének lehet köszönni. A szerző szerint ezt a mítoszt nem lehet kitépni a lengyelekből, de fel kell világosítani őket annak egyoldalúságáról. A Végekről szóló mítosz – a szerző szerint legalábbis – egy szép, színes mese, mely figyelmen kívül hagyja a terület társadalmi, vallási és etnikai viszonyait, problémáit.

Zygmunt Zieliński a lengyelekhez kapcsolódó egyik legerőteljesebb mítoszt járta körül a *katolikus lengyel mítoszról* írt tanulmányában. A lengyel történelemnek voltak olyan korszakai, amikor a lengyel nemzetiség a katolikus vallás kötelező vállalásával fejeződött ki a más vallásúakkal folytatott harcok, illetve az elnyomás során. Ez a mozzanat mítosszá és gyakori sztereotípiává gyökeresedett.

A breszti unió megerősítette a lengyeliség azonosulását a katolicizmussal. A kozák háborúk során ez a sztereotípiá dogmává merevedett mind a két oldalon. A reformáció epizód szerepe csak részben tudta megcáfolni ezt a dogmát, a svéd támadás 1655-ben pedig tovább erősítette ezt a felfogást. Még a felvilágosodás gondolkodóinak sem sikerült ezt a két fogalmat szétválasztani.

A felosztások korában – a szerző szerint – Rómában hitetlenkedve fogadták ezt az azonosítást, és inkább hitték az orosz propagandának, mely azt hangoztatta, hogy minden lengyel forradalmár, és a lengyelek számára a vallás csak eszköz politikai törekvések érvényesítésében. A lengyeliség és a katolicizmus összefonódása leginkább az orosz és a porosz területen ment végbe, mind a két helyen a katolikus egyházat és a lengyeleket veszélyes és ezért visszazsorítandó ellenségnek tekintették.

A függetlenség elnyerése után a fogalompár "lengyel" tagja erősödött meg, ez azt jelentette, hogy az igaz lengyel egyben katolikus is. A nemzeti demokraták által kiadott lapokon soha nem hiányzott a "katolikus" jelző. A soknemzetiségű második köztársaságban a lengyel-katolikus azonosítás ellentmondásosabb volt, mint a felosztások alatt. A második világháború után a fogalompár értelme bizonyos változások ment át, mert a régi használatát ellentétben nemzeti értelemben kevésbé volt kizárólagos.

Zbigniew Frasz "A jó császár mítosza" című tanulmányában Magyarországon jól ismert témát mutat be: Ferenc József a maga korában népei között kétségkívül népszerű uralkodó volt. Mint tudjuk, Galiciában a hivatalnokok mellett a parasztok voltak a dinasztia oszlopai, és őket lehetett leghamarabb megnyerni ennek a mítosznak. Ferenc Józsefben a jó és igazságos uralkodót látták, aki megvédi őket a nemesektől, a közigazgatásban dolgozók számára pedig ő volt az állam első hivatalnokai. A cikkben számos jeles közéleti személyiséget hoz föl példaként a szerző, akik ennek a mítosznak a büvkörébe estek (pl. a történész Bobrzyński, a szocialista politikus, Ignacy Daszyński, aki az uralkodót a közvetlen "öregúr" névvel illette).

A mítosz az 1870–1880-as években gyökeresedett meg, és a korabeli propaganda szempontjából ideálisnak tűnt a császár alakja: precíz, szorgalmas volt, vallását buzgólag gyakorolta, a döntéshozatalban mindig önállóan cselekedett. Családi tragédiái miatt még közelebb érezte magához a nép. Segített a mítosz elterjedésében az a közzélekedés, mely szerint a lengyelek a császár kedvenc népei közé tartoznak.

A galíciai iskolákban nemcsak a köznevelésre fordítottak gondot, hanem a hatalom által helyesnek tartott politikai magatartás formálására is: hűnek kell lenni az uralkodóhoz és a dinasztiahoz. Azt tanították, hogy egyszerre két hazát, Ausztriát és Galiciát kell szeretni, de egy uralkodót kell szolgálni. A mítosz további elterjedését szolgálták még az uralkodói utak Galiciában (1855, 1880).

Przemysław Hausner "A német telepek Lengyelországban a 19. és 20. században" című tanulmányában olyan problémát vet fel, melyet nehéz objektíven megközelíteni, ugyanis a higgadt, kiegyensúlyozott történetírást – a lengyelek és a németek egyaránt – mítoszokkal helyettesítik, és ezek a mítoszok mint valóságos események, történeti tények vannak jelen mindkét nemzet tudatában. A német telepek és az őshonos lengyel lakosok közötti kapcsolatokat nagyban nehezítette a nagypolitika, főleg a lengyel–német ellenségeskedés idején, így születhettek a "Drang nach Osten" máig élő mítosznak alapja. Az említett mítosz – mint mindegyik mítosz – összetett, és egyszerre több oldalát fedezhetjük, tárhatjuk fel: ugyanazt a németet lehet úgyis ábrázolni, mint a német terjeszkedő keleti politika eszközét, és mint olyan embert, aki kulturális, illetve civilizációs értékeket hozott magával. Mindkettő eredete a múltba vezet vissza bennünket.

A két világháború között a lengyel publicisztikában, szépirodalomban a német telepekről (és azok leszármazottairól) szóló véres legendáknak, rémtörténeteknek politikai felhangjuk is volt, hiszen Németország a lengyelországi német kisebbséget a versailles-i békerendszer revíziójára kívánta felhasználni. 1920 után jelentős német emigráció indult meg, zömében a városi polgárság és részben a falusi lakosság hagyta

el az országot. A telepések és a lengyel állam közötti vita a Népszövetség elé került, mivel a lengyel kormány a német telepések egy részének a birtokjogát felül kívánta vizsgálni. Egy új mítosz született: a német, akit a lengyel hatóságok üldöznek.

Pomeránia és Nagy-Lengyelország német kisebbségi vezetői aggodalommal vették tudomásul, hogy az itt élőkben nincsen nagy érdeklődés a német szellemi termékek iránt. Tragikus időszaknak bizonyult a második világháború, ismert: a németek mint az ötödik hadoszlop – részben igaznak bizonyult – vádjá, a lengyelek részéről a háború után a németek tömeges kitelepítését a propaganda úgy magyarázta, hogy a németek árusítását hazájuk, Lengyelország ellen az egész németiségre kiterjesztette. A szerző szerint a háború után felnőtt több lengyel nemzedéket a németellenes mítoszokba nevelték bele.

Włodzimierz Suleja "A Szolidaritás mítosza" című tanulmánya már korunkkal összefüggő történéseket vizsgált meg, annak a szakszervezetnek a mítoszáit, amely a legtöbbet tette Lengyelországban a kommunizmus bukásáért. A feladat nem könnyű: a Szolidaritás a jelen egyik jelentős szeplője, és a társadalom nagy része azonosulni tud vele. A tanulmány azokat a mozzanatokat elemzi, amelyek a szakszervezet közösségi képét határozták meg. A Szolidaritás tevékenysége az 1980-as évek elején egyszerre volt szakszervezeti harc, demokratizálódásért folytatott küzdelem és nemzeti mozgalom, mely a polgári lét autonómiáját kívánta helyreállítani.

Az 1980 és 1989 között funkcionáló mítosz lényegi elemei közé tartozott a remény, a várakozás és a félelem, illetve az emberi méltóság visszaszerzésébe és egy olyan világba vetett hit, ahol hazugság nélkül lehet élni. Ugyanakkor hiteles közösség szerveződött a Szolidaritás köré, amely képes volt olyan követeléseket közvetíteni, melyek megegyeztek a társadalom többségének akaratával. A Szolidaritás lett a demokrácia megtestesítője, ahová a bürokrácia, a hatalom visszaélései elől menekülni lehetett. Olyan közösség volt ez, amelyben otthonosan mozgott mind az értelmiségi, mind a munkás. A megegyezésben való hit volt a mítosz egyik alkotó mozzanata, hiszen a megegyezés a "közösségi akarat és értelem győzelme volt a hatalom akarata és értelem fölött". A sztrájk (legyen az általános, figyelmeztető) tovább formálta a mítoszt, hiszen ezek a sztrájkok sok esetben népiünnepelökké alakultak át, és hozzátartoztak a mindennapok világához.

A mítosz egyik alapkomponeense Lech Wałęsa személye volt, aki egyszerre volt mítosz és szimbólum. Egy személyben testesítette meg a szakszervezet egységét és jellegét: a népvezér, aki maga is munkás, és élvezi az értelmiségi elit bizalmát. A szerző sajnálkozza fejezi be a munkáját, ahogy írja, a Szolidaritáshoz fűződő mítosz egyre jobban fakul, és – annak ellenére, hogy a szakszervezet még mindig létezik – csak egy mítosz marad.

Összegezve: ebből a könyvből, ha csak a fontosabb példákat kiragadva is, megismerhetjük a lengyel közgondolkodás olyan elemeit, melynek közelebbi ismerete nélkülözhetetlen a lengyel történelem hiteles és elmélyült tanulmányozásakor. A könyv gondolkodásra, állásfoglalásra sarkall, és abban a hitben erősíti meg olvasóját, hogy nem elég a történelmi tények feltárása, a nemzeti tudat elérhető – és egyben értelmezhető – rétegeit is meg kell ismernie a kutatónak.